

УДК 330.1:330.14

Осаул А.О.

ІНСТИТУЦІЙНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ ПРИРОДНОГО КАПІТАЛУ

У статті представлено основні постулати теорії природного капіталу. Проаналізовано провідні підходи щодо тлумачення категорії природного капіталу. Надано характеристику основних станів природного капіталу у відповідності із інституційною методологією.

The main postulates of the natural capitalism theory are given in the article. The main approaches to the natural capital category arguments are analyzed. The key substances of natural capital are characterized according to the institutional methodology.

Не дивлячись на перетворення індустріальних держав на постіндустріальні і виділення інформації та знань в якості обмежувальних чинників розвитку господарських систем, спостерігаємо нарощування уваги до категорії «капітал» з боку фахівців різних спеціальностей. Капітал – це основоположна і більш, ніж важлива категорія. Вона відображає як матеріальні умови будь-якої форми діяльності – промисловості, сільського господарства, транспорту, сфери соціальних послуг, банківської і фінансової сфер, так і нематеріальні, духовні основи виробництва та організації бізнесу.

Друга половина 20 століття пов'язана з переходом розвинених країн до інформаційної форми суспільства. Посилення ролі знань, домінування інтелектуальної діяльності над фізичною працею, збільшення виробництва послуг є ознаками постіндустріального суспільства. Однак «невидима революція» не тільки не зменшила значимість поняття «капітал», але і почала нарощувати інтерес до різноманітних форм капіталу (соціального, культурного, людського, природного). Поступове переосмислення загальнолюдських цінностей переважно не змінили ставлення людини до природи, що гальмує перехід до постеконімічних засад розвитку та ставить фізичні бар'єри на шляху розвитку людства.

Найбільшої уваги та критики здобула сучасна теорія природного капіталу, апологетами якої є Р. Костанца [1], Г. Дейлі [2], П. Хокен [3], Х. Ловенс [3]. Здебільшого вони погоджуються, що концепція природного капіталу ґрунтується на функціональному визначенні капіталу як засобу, який приносить потік цінностей товарів або послуг в майбутньому. Роботи Д. Макдоналда [4], П. Екінса [5], А. Холланда [6] містять теоретичні розробки з приводу природи природного капіталу, способів його вимірювання. Т. Гілфасоном [7] були запропоновані конвертаційні теорії щодо нових форм капіталу, в тому числі природного, які ґрунтуються на міждисциплінарних емпіричних дослідженнях.

Теорія природного капіталу є відносно новим напрямом в економічній науці (перші дослідження за вказаною проблематикою датуються 60-70pp. XX

ст.). Вона знаходиться на стадії формування, досі не має чіткого категоріального апарату, містить заперечливі поняття. Основоположні постулати даної теорії є приводом для подальшого теоретичного аналізу. Йдеться, наприклад, про визначення категорії природного капіталу, взаємозв'язок основних станів природного капіталу, вивчення процесів відтворення, нагромадження природного капіталу.

Метою написання даної статті є здійснення теоретико-методологічного аналізу підходів щодо визначення поняття природного капіталу, в тому числі на основі розкриття внутрішньої характеристики основоположних станів природного капіталу – інкорпорованого, об'єктивованого, інституційованого.

Динаміка розширення ролі людини в процесі суспільного відтворення поступово приводить раціонально мислячих людей до висновку, що позитивний зсув в масштабах випуску, торгівлі та доходах має і негативні часто незворотні наслідки. Безперечним є факт про тривалу еволюційну взаємодію людини та природи. Згідно позиції експертів ООН взаємовплив людини та природи слід трактувати як складну систему, в рамках якої навколишнє середовище приймається за екзогенний чинник, а людський ресурс – за ендогенний. Такий підхід дає можливість відповісти на два принципові питання: по-перше, як навколишнє середовище сприяє розвитку людини, по-друге, як взаємовплив людини з навколишнім середовищем підвищує або знижує її здатність створювати блага в поточному періоді та в майбутньому. Історія взаємовідносин людини та природи представлена в різних розробках. В. Санаєв аналізує вісім етапів взаємовідносин. Виконання людиною різних ролей створює підґрунтя для надання об'єктивної оцінки взаємовпливу людини та природи, захищає простір для майбутньої співпраці в рамках концепції сталого розвитку [8, С. 11]. Підхід Ю. Трусова зосереджує увагу на відносинах власності, які є спонукальним мотивом поведінки Людини [8, С. 13].

Природу як джерело багатства вчені системно досліджували з часів Р. Кантільона [9]. Вагомим є внесок представників школи фізіократів: У. Петті досліджував розмежування внеску праці та землі у формування багатства [10, С. 54]. На відміну від У. Петті, Кантільон розвивав «земельну теорію цінності». Він пропонував визнати землю в якості єдиної міри багатства. Земля є первинною по відношенню до праці, що пояснюється обмежувальним характером продукту землі для працівників [9, С. 52]. Ф. Кене писав, що нове багатство створюють лише люди, що працюють на землі [9, С. 54]. Згідно точки зору Ж. Тюрго, чистий продукт береться тільки із землі. Промислова праця лише додає продукту землі нову форму. Тільки земля народжує стільки, що відшкодовує всі витрати праці, матеріалів, насіння, робочої худоби і ще надає своєму власнику деякий надлишок продукту [11].

Традиційна економічна теорія поняття природного капіталу зазвичай ототожнює з фактором виробництва «земля». Історична розбіжність між

поняттями «земля» та «капітал» полягає в тому, що «земля» є тим, що надано людству від природи, а пропозиція землі є абсолютно нееластичною, тоді як «капітал» в своєму корінному значенні представлений як господарський ресурс, утворений діяльністю людини. Можливість існування поняття «природний капітал» ґрунтується на ширшому наповненні категорії «капітал», що охоплює поряд із традиційними чинниками виробництва також запаси, з яких формуються потоки первинних ресурсів та доходи. Таке розширене тлумачення категорії «капітал» було започатковано у працях Є. Бем-Баверка [12, С. 8].

Теорія природного капіталу є методологічною основою теорії природного капіталізму. Серед фундаментальних положень цього напрямку у науковій думці виділимо наступні: навколишнє природне середовище – це "оболонка", що містить забезпечення і стійкість всієї економіки; лімітуючим чинником для майбутнього економічного розвитку є наявність та функціональність природного капіталу; майбутній економічний прогрес в найкращому вигляді можливий в ринковій системі виробництва і розподілу, у якій всі форми капіталу повністю оцінені; одним із способів найбільш продуктивного використання людей, грошей та навколишнього середовища є радикальне збільшення продуктивності ресурсів; найкращим способом забезпечення добробуту людей є покращення якості та потоку життєвих благ; економічна та екологічна стійкість залежать від відновлення глобальної справедливості у розподілі доходів та матеріального добробуту [3, С. 31].

Вперше категорію природного капіталу розглянули на міжнародному рівні в 1972 році на конференції людського розвитку ООН у м. Стокгольм. Природний капітал був частиною питання про сталий розвиток. Першу найповнішу концепцію природного капіталу запропонували Р. Костанца і Г. Дейлі. Вони доводили, що природний капітал – це запас, який є джерелом потоку природних послуг і реальних природних ресурсів. Основою цього визначення став екосистемний рівень, на якому враховуються всі взаємозв'язки окремих елементів природного середовища. Структура та різноманітність екосистем є важливим компонентом природного капіталу [1, С. 253]. Т. Гілфасон визначає природний капітал як категорію, що включає в себе запаси природних активів (грунт, ліси), фауну та водні ресурси, біологічні види, ландшафт [7]. А. Холланд трактує природний капітал ширше, і включає до його складу генетичну інформацію, біорозмаїття, функції екосистеми, здатність відходів до асиміляції [6]. П. Екінс розкриває поняття природного капіталу через його функції. Функції постачання природних ресурсів, абсорбції відходів виробництва безпосередньо пов'язані з процесом виробництва. Функції життєзабезпечення (клімат, стабільність екосистем), «послуги краси» (краса дикої природи) можуть відтворюватися незалежно від людської діяльності. П. Екінс погоджується із Р. Де Грутом щодо конкретизації функцій природного капіталу. Природний капітал за Р. Де Грутом виконує регулюючу, виробничу,

інформаційну функції та функцію природного середовища [5]. Схожою є позиція Р. Солоу, який також розглядає природний капітал як деяке абстрактне поняття: «Варто змінити свій погляд на екосистему: подивитися на неї не на як сукупність пасивних природних ресурсів, а як на виробника екосистемних послуг» [13]. Слушним є висновок економіста Кривень О. про те, що природний капітал слід трактувати як природно-ресурсний запас наземних екосистем, з компонентів якого формується безперервний потік, що частково втягується в господарський оборот для створення благ для життєдіяльності суспільства, а частково забезпечує відтворення самої природи [12, С. 15].

Логіка традиційної економічної теорії нажаль мало відповідає реаліям сучасного життя. Розділяємо думку Дж. Хенсона про те, що «...економісти бачать у навколишньому середовищі підсистему економіки... природні ресурси є більше продуктом ринку, ніж навколишнього середовища». Слідування ідеї сталого розвитку загострює проблему відтворення природного капіталу. За Дж. Хенсоном всі форми капіталу в світі є природними, а поняття «капітал створений людиною» взагалі не існує [14]. Це означає, що сучасна логіка мислення має підпорядковувати організацію виробництва та споживання екологічним пріоритетам.

Сутність природного капіталу проявляється через розкриття його основних станів: інкорпорованого, об'єктивованого, інституційованого [15, С. 5]. В своєму інкорпорованому стані природний капітал представлений як ринковими вигодами від його використання, так і нематеріальними цінностями, які не мають ринкової оцінки по причині того, що вони не представляють предмету угоди між контрагентами на ринку. Нагромадження природного капіталу в інкорпорованому стані може здійснюватися завдяки таким взаємодіям між контрагентами, як конкуренція (наукове співробітництво) та антагонізм. Конкуренція тут розглядається як позитивне економічне суперництво, співробітництво як всередині країни, так і між країнами або групами країн з приводу більш ефективного використання природного капіталу. Наукове співробітництво, таким чином, трактуємо як вид економічної взаємодії, що проявляє себе в формі групових проектів по прогнозуванню майбутнього розвитку людства або сумісних досліджень, метою яких є розв'язання актуальної ресурсної задачі. Антагонізм є деструктивним видом взаємин між контрагентами на ринку, результатом якого може бути виникнення негативних зовнішніх ефектів.

Окремо виділимо підвид природного капіталу – екосистеми. Саме природні екосистеми та модифіковані людиною екосистеми є джерелом специфічних послуг людині, що включають в себе матеріальні та нематеріальні вигоди. По-перше, це послуги забезпечення продовольством. По-друге, послуги по регулюванню (клімату, рівня захворювань, очищення води тощо). По-третє,

культурні послуги (духовні та релігійні послуги, відпочинок, екотуризм, освіта, культурна спадщина) [16].

Вперше річна вартість природних товарів та послуг планети була визначена Р. Костанца у 1997р. у 33 трл. дол. США [1]. За висновками П. Хокена, Е. Ловенса та їхніх колег, така цифра свідчить про те, що світовий природний капітал слід оцінювати на рівні між 400 та 500 трл. дол. США. Десятки тисяч доларів у розрахунку на кожного мешканця землі роблять природний капітал практично безцінним багатством [3, С. 27]. Р. Костанца порівнював потоки природних товарів та послуг з процентами від інвестицій. Деградація екосистем зменшує величину природного капіталу та відповідний потік природних товарів та послуг. Компенсація вказаних втрат зменшує добробут, стандарти життя, збільшує економічно не виправдані витрати на промислові товари та інжинірингові послуги [17].

В об'єктивованому стані природний капітал виступає у речовій формі, яка доступна безпосередньому спостереженню та передачі його у фізичній формі. Згідно ресурсної класифікації Т.Тітенберга, природний капітал поділяється на виявлений та виявлений. Вичерпні запаси ресурсів включають наявні ресурси, потенційні ресурси, ресурсний дар [18, С. 120-124]. Класифікація Беркеса та Фолька у складі природного капіталу виділяє ресурси, що не поновлюються, ресурси, що поновлюються, послуги навколишнього середовища. Подібні класифікації лежать в основі гіпотез щодо природного капіталу: гіпотези "вичерпання" та гіпотези "доповнення". Згідно першій гіпотезі об'єм запасів природного капіталу значно знизився протягом останнього сторіччя і більшою мірою унаслідок економічної діяльності людини. Друга гіпотеза розглядає природний капітал, як додатковий елемент соціуму та промислового виробництва [19].

Характерною особливістю природного капіталу є поступове збільшення ресурсного дефіциту в ринковій економіці. Саме зростання населення є одним з чинників, який впливає на збільшення попиту на природний капітал, динаміку ресурсів та погіршення стану навколишнього середовища. Прогнозуванню змін у забезпеченні природними ресурсами та послугами навколишнього середовища присвячені такі моделі розвитку як песимістична модель Д. Медоуза "Межі зростання" та оптимістична модель Г. Кана «Наступні 200 років: сценарій Америки та всього світу» [18, С. 14-20].

В світі існує ряд альтернатив, які зменшують загальний ресурсний дефіцит в економічній системі. Т.Тітенберг розглядає такі альтернативи, як дослідження та відкриття, науково-технічний (технологічний) прогрес, субституція [18, С. 308]. Схожої точки зору дотримуються А.Ендрес, І. Квернер, які на основі емпіричного матеріалу відстоюють думку про розширення пропозиції під безпосереднім та опосередкованим (проблема технічного прогресу) впливом цін, обмеження попиту завдяки процесам

субституції під безпосереднім та опосередкованим впливом цін, а також завдяки ефекту доходу [20, С. 166-176].

Інституційований стан природного капіталу – це об'єктивовані форми визнання даного виду капіталу в якості ресурсу. У формалізованому виді це права власності, сертифікати, екологічні ліцензії. Практика доводить, що інститут приватної власності дає можливість не лише зберігати природний капітал з метою можливості його використання майбутніми поколіннями у стані не гіршому за теперішній, але й нагромаджувати його. Е. Сото зробив висновок про те, що, коли населення розвинених країн зуміло поєднати всю інформацію про активи та їхній рух, всі норми та правила, воно отримало інституціональний процес, на якому ґрунтується створення капіталу. Якщо б капіталізм мав свідомість, то вона була б розташована в системі приватної власності [21, С. 71]. Однак, не всі види природного капіталу знаходяться у приватній власності. Існують ресурси, відомі як суспільні блага (гармонія ландшафтів, чиста вода, біорозмаїття). Розвиток біорозмаїття забезпечив людство новими джерелами енергії, продуктів харчування, сировини для промислового виробництва. Наразі UNEP та інші неурядові природоохоронні організацій розповсюджують данні про те, що в останні роки доля видів рослин та тварин, що зникають, у тисячу разів перевищує показник передбачений природою. Це переконливо доводить, що покладатися лише на ринковий механізм у розв'язанні поставленої проблеми необачливо. Подібна неефективність викликана тим, що кожен економічний суб'єкт, який бере участь у транзакціях із природними суспільними благами, робить власний вільний вибір, а також може впливати на внесок інших осіб у користування зазначеними благами. Крім того, непоодинокими є випадки користування природними суспільними благами за рахунок інших осіб. Наслідком такої егоїстичної поведінки є зниження рівня капіталовкладень у відновлення природного капіталу, потоки природних товарів та послуг. Т.Тітенберг звертає увагу на можливість нечесної конкурентної боротьби між власниками природного капіталу. Він зазначає: «проблеми охорони навколишнього середовища мають місце і тоді, коли один із учасників при обміні правами власності використовує неординарні зусилля для досягнення бажаного результату» [18, С. 60-67]. Ілюстрацією такої ситуації є протистояння крупних енергетичних монополій України («Укрнафтогазпром», «УкрАтом») розробкам та масовому розповсюдженню нових нетрадиційних технологій по теплозабезпеченню. Не дивлячись на досить розповсюджену інформацію про небезпечність та кінцевість природних енергоносіїв, нові нетрадиційні технології потерпають ігнорування, практично не отримують фінансування як на державному, так і на місцевому рівні. Це пов'язане не в останнє з дуже низькою поінформованістю суспільства щодо автономних систем виробництва тепла та електроенергії, консерватизмом представників традиційної науки.

Енергетичні монополісти практикують використання державних важелів з метою збереження непохитності свого положення на енергоринку. Отримання лобістськими групами бажаної ренти демонструє класичне розходження між індивідуальними та суспільними інтересами. Не дивлячись на те, що частими є випадки, коли абсолютна величина чистих доходів монополістів нижча за чисті доходи суспільства в цілому при ефективному розподілі ресурсів, структури, які зазнають економічних та психологічних втрат, рідко відстоюють свої інтереси. Надзвичайною перешкодою є слабка організованість представників вимушеної опозиції.

Таким чином, збереження природного капіталу у стані не гіршому за поточний не може покладатися лише на закріплення прав власності. Важливими детермінантами є культивування моральних інститутів (звичок та інстинктів). Історики економіки, в першу чергу, наголошують на вирішальній ролі релігії, яка детермінує ставлення суспільства до наявного природного капіталу. Так, Г. Франкфорт виділяє різницю не лише у концепціях монархії Месопотамії та Єгипту, але й у системах ставлення до природи. У Месопотамії ідеологічні уявлення людей були зосереджені на релігійних ритуалах для підтримки життя на Землі завдяки приведенню її у гармонію із природою. У Єгипті марнотратне ставлення до природних багатств пояснюється в першу чергу вірою у вічне життя. Це знайшло відображення у скульптурі, культурі муміфікації, оснащення поховань предметами першого вжитку [22, С. 42-43]. Історик Л. Уайт також вбачає, що в основі сучасної кризи у відношенні до природного капіталу, лежать релігійні вчення. Він наводить аргументацію на користь того, що проникнення ідей іудаїзму та християнства у західну культурну доктрину призвело до викривленого ставлення людей до природи. Домінантна роль людини пояснюється владою, даною Богом над рештою форм життя. Для розв'язання проблеми, Л. Уайт пропонує переглянути стару релігійну доктрину, або знайти нову [18, С. 66-67]. Якими б переконливими не були історичні дискурси, які висвітлюють взаємозв'язок долі цивілізацій минулого та екологічного колапсу, вони не містять такого способу економічного мислення, який би допоміг відповісти на екологічні виклики сьогодення. На нашу думку людство повинно прийняти нові цінності, а не покладати вирішення наявних проблем лише на науку та технології. Яскравим прикладом сучасного розуміння продуктивності ресурсів є ідея «товарів як послуг» вперше висунута у 1993р. М. Браунгартом та В. Макдонофом. Автори переконані, що права власності на продані товари тривалого користування мають належати виробникові, який нести відповідальність за їх повторне використання або переробку.

Новий тип розробок передбачатиме створення таких елементів товарів, які б мали цінність не лише на виході виробничого циклу, але й при поверненні виробникові після завершення строку експлуатації [23].

Аналіз категорії природного капіталу, його властивостей дозволив зробити припущення про те, що наявні розробки даної категорії є однобічними; мають враховувати неоднозначність впливу кожного структурного елементу природного капіталу на розвиток людини, а також демонструвати обернений зв'язок між навколишнім середовищем та впливом на нього з боку людини. Домінуюча неокласична економічна доктрина ігнорує визначальний вплив природного капіталу на добробут, стандарти життя. Помилковими є уявлення про незначну долю людського та природного капіталу у новоствореній вартості. Прагнення представників окремих неурядових організацій, прихильників наукових течій, шкіль сформувати соціальну структуру майбутнього шляхом розробки нових інститутів та обґрунтування доцільності їхнього існування, є приреченими, якщо не брати до уваги поступових мікрорівневих зсувів у способах ставлення до навколишнього середовища, зміни ціннісних орієнтирів.

Подальші теоретико-методологічні розробки в теорії природного капіталізму будуть здійснюватися паралельно із вказаними змінами, що дозволить вдосконалити категоріальний апарат, позбутися двоїстості у тлумаченні таких категорій як, наприклад, екосистемні (екологічні) товари та послуги, конкретизувати механізми переходу природних явищ у економічні. Це, у свою чергу, стане основою для розробки чітких кількісних оцінок ціни, цінності, вартості, ефективності природного капіталу.

Література

1. Costanza R. Visions of alternative futures and their use in policy analyses // Ecology and society. – 2000. – 4(1): 5. – Режим доступу: <http://www.consecol.org/Journal/vol4/iss1/art5/index.html>
2. Daly Herman E. Sustaining our commonwealth of nature and knowledge. – Режим доступу: <http://www.publicpolicy.umd.edu/faculty/daly/Forum%20on%20Social..basic%20copy%201.pdf>
3. Хокен П. Естественный капитализм. – М.: УРСС, 2002. – 460с.
4. Macdonald D.V., Hanley N. and Moffatt, I. Applying the concept of natural capital to regional resource management Ecological Economics. – Режим доступу: http://www.sciencedirect.com/science?_ob=ArticleURL&_udi=B6VDY-3WH64C2-H&_user=10&_rdoc=1&_fint=&_orig=search&_sort=d&view=c&_acct=C000050221&_version=1&_urlVersion=0&_userid=10&md5=7bc4808a12526896f9a4b59a97b33a3d
5. Ekins P. A framework for the practical application of critical natural capital. – Режим доступу: www.scribd.com/.../Ekins-Framework-for-the-Practical-Application-of-the-Concepts-of-Critical-Natural-Capital-and-Strong
6. Holland A. The Thingmount working paper series on the philosophy of conservation. Four essays on ecological economics. – Режим доступу: www.lancs.ac.uk/depts/philosophy/awaymave/onlineresources/natural%20capital%20alan%20holland_.Pdf
7. Gylfason T. A mixed blessing. Natural resources and economic growth // Macroeconomic Dynamics. – 1999. – №3. – 204-225 pp.
8. Кашенко О.Л. Екологічна сутність економічних категорій. – Суми: Довкілля, 2001. – 132с.
9. Автономов В.О. История экономических учений. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 784 с.
10. Петти В. Трактат о налогах и сборах // Антология экономической классики: Петти, Смит, Рикардо. – М.: Эконом-Ключ, 1993. – Режим доступа: <http://books.efaculty.kiev.ua/pdt/1/g1/>
11. Тюрго Ж. Избранные экономические произведения. – М.: Соцэргиз, 1961. – Режим доступу: http://www.sotsium.ru/books/108/155/turgot10_on%20taxes.html

12. Кривень О.В. Природний капітал в системі формування екологічно збалансованої економіки. – Автореф. дис... к.е.н, спеціальність 08.01.01. – Львівський національний університет ім. І.Франка. – Львів, 2006. – 22с.
13. Solow, Robert M. The Economics of Resources or the Resources of Economics. – Режим доступу: zonecours.hec.ca/documents/H2007-1-1050415.Solow_Ressources_Economics.pdf
14. Hanson J. Five fundamental errors. – Режим доступу: <http://www.dieoff.org/>
15. Радаев В.В. Социальный капитал как научная категория // Общественные науки и современность. – 2003. – №2. – с.5-16.
16. Ecosystems and human well-being. A report of the Conceptual Framework. Working group of the Millennium Ecosystem Assessment. – Режим доступу: www.millenniumassessment.org/documents/document.353.aspx.pdf
17. Clewell, A. F. Editorial: Restoration of natural capital. Режим доступу: www.blackwell-synergy.com/doi/full/10.1046/j.1526-100x.2000.80001.x
18. Титенберг Т. Экономика природопользования и охрана окружающей среды / Под ред. А.Думнова. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 591с.
19. Клыгина И. Природный капитал в теоретических концепциях устойчивого развития. – Режим доступа: www.sovnu.spbu.ru/main/conf/man_nat_soc/2002/14-16.htm
20. Ендрес А., Квернер И. Экономика природных ресурсов. – СПб.: Питер, 2004. – 256 с.
21. Сото де Э. Загадка капитала. Почему капитализм торжествует на Западе и терпит поражение во всем мире. – М.: ЗАО "Олимп-Бизнес", 2004. – 272с.
22. Лал Д. Непреднамеренные последствия. Влияние обеспеченности факторами производства, культуры и политики на долгосрочные экономические результаты / Дипак Лал; пер. с англ. Т. Даниловой под ред. А. Куряева. – М.: ИРИСЭН, 2007. – 338с. (Серия: «Экономика»)
23. Hawken P. Natural Capitalism: The "greening" of business // The Jobs Letter No. 61 / 30 May 1997. – Режим доступу: http://www.mojones.com/mother_jones/MA97/hawken.htm

Рекомендовано до публікації
д.е.н., проф. Дучинська Н.І., 27.03.2009

Надійшла до редакції:
11.03.2009